

РОЗДІЛ 5.

Політична система Гетьманату

1. Тенденції розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII–XVIII ст.

Характерною особливістю організації і функціонування політичної системи на українських землях у XVII–XVIII ст. була поліваріантність наявних політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Так, політичний устрій українських земель, що підпорядковувалися гетьманові – Гетьманат (самоназва – Військо Запорозьке, а сучасна історіографічна назва – Українська козацька держава), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, в процесі розвитку набув чимало специфічних ознак, які різнили його від свого прообразу, а також моделі організації політичних відносин в автономній по відношенню до гетьманської влади Січі.

Апробована на теренах Наддніпрянської України модель організації політичної влади Гетьманату в ході української колонізації південно-західних окраїн Російської держави була екстрапольована на ґрунт Слобідської України, де постав, щоправда у дещо модифікованому вигляді, притаманний козацькій Україні полково-сотенний устрій. Принципова його відмінність від свого прообразу з Подніпров'я полягала в тому, що він не був інтегрований інститутом гетьманської влади, натомість перебував у становищі підконтрольності місцевій адміністрації Російської держави – царським воєводам.

Як перша, так і друга моделі функціонування політичної влади принципово відрізнялася від порядку організації суспільства на Правобережжі та в Західній Україні, які до другої половини – кінця XVIII ст. перебували під владою польського короля. У той же час, навіть у межах правобережного регіону до початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивається антисистемний по відношенню до неї козацький устрій.

Важливе значення мала й та обставина, що впродовж усієї другої половини XVII–XVIII ст. відбуваються принципові зміни в характері функціонування політичної системи Гетьманату, що значною мірою було обумовлено скерованим на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії політичним курсом російської правлячої династії, протекція якої з кінця 1660-х, а тим паче середини 1670-х років стала фактом доконаним, аргументовано заперечити який уже не змогла жодна із зацікавлених сторін.

Все це змушує при розгляді історії розвитку політичної системи України не лише окремо зупинятися на характеристичі регіональних особливостей, а й акцентувати увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємодії політичних інституцій в межах її окремих складових.

Своєрідність побудови державного організму Української козацької держави та специфіка взаємодії його окремих структурних складових обумовлювалась тими специфічними умовами, в яких розпочинався і протікав процес державотворення в середині – другій половині XVII ст. Насамперед, тут варто мати на увазі ту обставину, що початок формування державного каркасу Гетьманату протікав одночасно із руйнуванням старої системи влади, що перед тим функціонувала на українських землях як одне з відгалужень державної структури Корони Польської. Революційний нігілізм, притаманний будь-якому подібного роду суспільному вибуху, обумовлював потребу у спрощенні структури адміністрування, звільненні його від традиційних умовностей і обмежень.

Роль фактора, що стимулював новаторські зміни у цій сфері, відігравали досвід і традиції існування з початку XVII ст. на теренах Середнього Подніпров'я козацького самоврядування, базованого на структурі реєстрових козацьких полків.

Суттєве ж підвищення в роки революції політичної ролі Війська Запорозького як окремої соціально-політичної інституції, відповідальної тепер уже й за інші суспільні верстви (міщанство та поспільство), а також перебирання на себе ролі повноважного репрезентанта волі українського (руського) політичного народу на зовнішній арені – неминуче потребувало певного ускладнення механізму козацького самоврядування та відповідної формалізації державного життя. Реалізації цього нагального завдання сприяло активне долучення до визвольних змагань козацтва чималої групи шляхти (переважно православних і таких, що ідентифікували себе як частину православної «Русі»). Одним із промовистих свідчень накладання досвіду функціонування старої системи влади на нову модель служить заява козацького сотника, а в майбутньому – впливового лівобережного полковника Пилипа Уманця, датована початком 1650-х років: «А тепер у нас за ласкою Божою [...] тут у всім краю сіверському ні воєводи, на старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»¹.

На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Утім, перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче тягло за собою принципові зміни у цій ланці державного управління.

Насамперед це втілювалось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади — Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набуває система козацького судочинства. У цій сфері вибудовується певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що увінчується Генеральним військовим судом й інститутом гетьманської влади як вищою касаційною інстанцією. Приблизно такі ж метаморфози відбуваються і у сфері управління фінансовою системою. Крім того, спостерігається ускладнення структури й інституту генеральної старшини, через включення до її числа хорунжого підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечує формування певних традицій державного життя, зміцнює політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стає реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяє консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріплюється практика формування старшинських династій, у важливий фактор службового зростання перетворюється чинник належності до певного старшинського роду.

Важливою складовою цього процесу стає також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих чорних) рад до — егалітарних за своєю суттю старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

Ще одна, досить важлива, тенденція розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII—XVIII ст. була обумовлена його підпаданням під протекцію російських монархів. Адже, якщо в середині століття, згідно з умовами Березневих статей Богдана Хмельницького 1654 р., Військо Запорозьке користувалось правами політичної автономії, то, починаючи з кінця 1650-х років, російська влада чинила тиск з метою нівелювання автономних прав Гетьманату, аж до отримання Москвою можливостей впливати на перебіг політичного життя в Україні, впровадження в її політичну систему власних владних інститутів тощо. В загальних історичних працях утвердилась думка, що цей тиск з боку владних інституцій Російської держави був перманентним, а успіхи від його реалізації поступальними. Утім, на практиці найбільший успіх російською владою був отриманий восени 1665 р., коли уряду Олексія Михайловича вдалось накинати гетьману Івану Брюховецькому інкорпораційні за своєю суттю Московські статті. У відповідності з ними Гетьманат утрачав не лише політичну, а й адміністративну автономію, зберігши автономні права тільки для козацького стану. Проте антиросійський виступ на Лівобережжі, ініційований гетьманом Іваном Брю-

ховецьким на початку 1668 р., змусив царську владу відмовитись від настільки далекосяжних обмежень суверенітету Гетьманату і в укладеному в березні 1669 р. Глухівському договорі з гетьманським урядом Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) було реанімовано положення, що закріплювали адміністративну автономію Війська Запорозького².

Зафіксована в Глухівському договорі 1669 р. адміністративна автономія Гетьманату забезпечувалась збереженням в недоторканості чинної політичної системи, сформованої на підставі розвитку іманентних інститутів влади, власних правових норм і кодексів, політичної культури тощо. Упроваджений угодою статус неодноразово підтверджувався упродовж останньої третини XVII ст. наступними договорами Війська Запорозького з царем³.

Щоправда, поруч з цим спостерігались спроби розмивання адміністративних прав Гетьманату через поширення на його територію окремих правових норм Російської держави, використання матеріальних і людських ресурсів автономії на потреби російської правлячої династії тощо. Особливо виразно ці тенденції проявились уже з початком XVIII ст., коли Петро I, намагаючись вийти на Балтику, вступив у війну зі Шведським королівством, що потребувала небаченого раніше напруження сил і можливостей держави. У контексті реалізації мобілізаційних заходів царя порушуються прерогативи гетьманської влади по управлінню козацьким військом, без узгодження з козацькою адміністрацією на задоволення потреб російської армії використовуються матеріальні і людські ресурси краю. Починаючи з 1703 р., в оточенні царя мусуються проекти реформування політичної системи Гетьманату через скасування принципу виборності козацької старшини, підпорядкування гетьмана російському військовому командуванню, заміни іррегулярного принципу формування збройних сил регулярним тощо⁴.

Політичний виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р. лише на деякий час примусив Петра I до демонстрування готовності до збереження в непорушності політичного устрою Гетьманату. Проте вже при обранні на гетьманство Івана Скоропадського у листопаді 1708 р. російський цар продемонстрував повну зневагу до принципу вільної гетьманської елекції, категорично відхиливши кандидатуру неугодного йому претендента Павла Полуботка та відмовивши українській стороні в правовому закріпленні гарантій непорушності української автономії в новому українсько-російському договорі. А відразу після перемоги, здобутої над союзною гетьману Мазепі шведською армією короля Карла XII під Полтавою, російська влада почала реалізацію курсу, спрямованого не лише на встановлення дієвого і ефективного контролю за внутрішніми справами Гетьманату, а й на реформування базових засад його політичної системи.

Початок цьому було покладено імплантацією до політичної системи Гетьманату у липня 1709 р. інституту царських резидентів⁵. Останні були

покликані забезпечити утвердження ефективного контролю за політичною діяльністю гетьманського проводу, а крім того, розпочати процес формування питомо російського владного центру в Україні, який би конкурував з гетьманською владою⁶.

Слідом за цим розпочався процес нищення традицій у сфері кадрового забезпечення функціонування місцевого самоврядування. Принцип виборності місцевих урядників, який перед тим зазнавав порушень з боку гетьманської влади, починаючи з 1708–1709 рр. став активно піддаватись діям російської влади, зацікавленої у формуванні цілком лояльного до інтересів російського царя старшинського корпусу. Крім того, що уряд Петра I активно втручався і порушував на свій розсуд процедуру заміщення старшинських вакансій, він започаткував процес посадження на уряди іноземних шляхтичів, котрим були абсолютно чужими українські традиції врядування. Остання обставина відіграла свою роль у процесі подальшої уніфікації державних порядків Гетьманату до загальноімперських зразків⁷.

Наступним кроком на шляху свідомого руйнування російською владою політичної системи Гетьманату стало поширення в 1712–1714 рр. на його правове поле дії регулятивних норм Російської держави у сфері торговельно-економічної діяльності – царські укази про так звані заповідні товари⁸.

Із запровадженням в Україні в 1722 р. російської владної інституції – Малоросійської колегії – розпочався завершальний етап нівелювання самотутніх рис політичної системи Гетьманату, уніфікації до загальноімперських зразків норм організації державного життя, функціонування діловодства, впровадження у правове поле російських юридичних кодексів, мобілізації матеріальних ресурсів краю на загальноімперські потреби тощо. Російська влада вчинила спробу де-факто ліквідувати інститути гетьманства і генеральної старшини, підмінити формально виборну полкову адміністрацію призначеними з центру російськими офіцерами, трансформувати судову і фінансові системи⁹.

Визрілі по смерті Петра I в січні 1725 р. зовнішньополітичні загрози, а також внутрішнє перенапруження держави в роки правління царя-реформатора обумовило певну лібералізацію внутрішньої політики Російської імперії, в контексті якої було на певний час згорнути інкорпораційні реформи в Україні 1720-х років. У часи гетьманування Данила Апостола (1727–1734) і Кирила Розумовського (1750–1764) було навіть вчинено спроби реанімувати самотутні риси політичного устрою, витвореного в добу визвольних змагань середини XVII ст., відновити в повному обсязі автономні права Гетьманату та модернізувати його устрій у відповідності з велінням часу, але за умови збереження йому політичного притаманного колориту. Утім, логіка розвитку політичної системи Російської імперії не залишала перспектив для реалізації цих починань. Започатковані в роки царювання Петра I уніфікаційні й інкорпораційні

процеси щодо України виявились незворотними, що переконливо продемонстрували заходи, розпочаті урядом Катерини II в 1764 р. ліквідацією в Україні інституту гетьманства¹⁰.

2. Інститути політичного життя Гетьманату та механізми їхньої функціональної взаємодії

Місце Генеральної ради в системі політичної взаємодії

Поняття *колективної волі* в системі демократичних громадянських цінностей запорозької спільноти від самих початків її самоорганізації посідало центральне місце.

На думку дослідників проблеми, це поняття вивершувало піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, яка виростала з демократичного устрою Війська Запорозького і включала рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності, підпорядкованість меншості рішенням більшості, громадянську дисципліну тощо¹¹.

Реалізація колективної волі відбувалася передовсім через функціонування загальних січових рад. Рада — як форма прямого волевиявлення усіх без винятку повноправних представників козацької рицарської корпорації, як відомо, була актуальною не лише в межах Січі, а й зберігала свою правомочність під час воєнних кампаній і походів.

Початок Української революції середини XVII ст. не вніс суттєвих змін у характер політичної організації козацької спільноти і *загальна рада* (Генеральна, чи, як її називають сучасники, *повна рада*) за гетьмування Хмельницького з формального боку мало чим відрізнялася від рад, що проходили на Січі. Так само сигналом для її скликання слугував барабанний дріб, так само учасники ради заявляли про свою згоду криком і підкиданням шапок. Раду очолював гетьман, а за порядком наглядали осавули. Як завше, ради проходили серед «галасів і фурій», гетьман і старшина з великими труднощами керували багатотисячним натовпом, що врешті наочно демонструвало вразливі місця у функціонуванні цього інституту влади й механізмів прямої демократії, чи точніше сказати — військової демократії, мірою ускладнення соціополітичної системи, перебирання нею на себе державних функцій.

Ураховуючи малу ефективність від діяльності загальних рад і зважаючи на потребу в оперативному розв'язанні назрілих потреб, Хмельницький поволі відмовляється від їхнього скликання, вирішуючи справи одноособово або переносючи їхній розгляд на старшинську раду.

Утім, потреба в скликанні ради диктувалася необхідністю зміцнення гетьманської влади в умовах наростання старшинської опозиції. І лише мірою зміцнення позицій гетьманської влади, Генеральна рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний для легалізації